

Klemen Kocjančič*

Medicina pod mrtvaško glavo: SS-Lazarett Laibach 1943–1945

IZVLEČEK

Članek je namenjen predstavitvi esesovske vojaške bolnišnice v Ljubljani, ki je bila med letoma 1943 in 1945 edina stalna nemška vojaška bolnišnica na slovenskem ozemlju med drugo svetovno vojno. Poleg tega, da je bila bolnišnica nastanjena v več poslopjih v Ljubljani, je imela izpostave tudi na Bledu. Esesovski vojaški zdravniki so skrbeli za zdravljenje nemških vojakov in tudi pripadnikov protikomunističnih formacij v nemški službi, ki so delovale na slovenskem ozemlju. V Ljubljani sta poleg vojaške bolnišnice delovala še osrednji laboratorij in osrednje sanitetno skladišče, ki sta pokrivala celo Jugoslavijo.

Ključne besede: vojaška medicina, saniteta, Waffen-SS, druga svetovna vojna, Ljubljana

ABSTRACT

MEDICINE UNDER THE DEATH'S HEAD: SS-LAZARETT LAIBACH 1943–1945

Article deals with SS military hospital in Ljubljana, which was between 1943 and 1945 only permanent German military hospital in Slovenian territory during the Second World War. Beside, that the hospital was located in several buildings in Ljubljana, it also had dislocated units in Bled. SS military doctors were treating German soldiers and also members of the anti-Communist units in German service, that were active in Slovenia. In Ljubljana were, along the military hospital, also a central laboratory and central military medical storage facility for the whole of Yugoslavia.

Keywords: military medicine, Waffen-SS, World War II, Ljubljana

* Univ. dipl. teolog, mag. obramboslovja; doktorski študent, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani; klemenkocjancic@gmail.com.

Zgodovina esesovske medicine

Nemška nacistična stranka, uradno Nationalsocialistična nemška delavska stranka (NSDAP), je znotraj svojega sistema vzpostavila svoje (para)vojaške formacije, med katerimi je bila najbolj obsežna SA ali jurišni oddelek (*Sturmabteilung*). Znotraj t. i. »rjavosrajčnikov«, ki so se prvič pojavili leta 1923, se je čez čas (1925) izoblikovala nova skupina, namenjena zaščitni najvišjih predstavnikov nacistične stranke – SS ali zaščitni vod (*Schutzstaffel*).¹

Kot zgodovina celotne SS tudi začetki medicinske oskrbe znotraj SS segajo v delovanje SA. Med člani obeh obeh skupin so bili tudi zdravniki, ki so jih junija 1930 organizirali v zdravstveno službo SA; istočasno je bila uvedena tudi funkcija »državnega zdravnika SA« (*SA-Reichsarzt*). Slednji je nadzoroval zdravstveno oskrbo pripadnikov SA in SS. Sprva so bili zdravniki dodeljeni drugim enotam, ravni *Sturmbann* (bataljon) ali pri tehničnih službah *Staffel* (četa) ter višje, nato pa so zaradi administrativnih potreb oblikovali sanitetno četo (*Sanitätssturm*). Leta 1931 se je položaj najvišjega zdravnika SA preimenoval v »državnega zdravnika SA in SS« (*Reicharzt SA und SA*), hkrati pa so znotraj sanitetne službe SA organizirali »vodstvo sanitetne službe pri SS« (*Leitung des Sanitätsdienstes bei der SS*) in uvedli tudi položaj »državnega zdravnika SS« (*Reichsarzt SS*).²

Po prihodu nacistov na oblast se je začela militarizacija SA in SS, skupaj s sanitetno službo. 1. novembra 1933 so vzpostavili novo nadzorstveno funkcijo v saniteti ter ustanovili položaj »generalnega inšpektorja sanitete SA in SS« (*Generalinspekteur des Sanitätswesens der SA und SS*). Februarja 1934 je bil znotraj SS ustanovljen prvi sanitetni bataljon (*Sanitätsabteilung*), ki je skrbel za kadrovska in oskrbovalna vprašanja. T. i. Röhmov puč in posledična noč dolgih nožev³ sta poskrbela za vzpon SS znotraj nacistične stranke; 20. julija 1934 je SS postala samostojna organizacija znotraj NSDAP. Še isto leto je bila sprejeta odločitev o ustanovitvi »SS sil v pripravljenosti« (*SS-Verfügungstruppen*; SS-VT), ki so se pozneje preoblikovale v Waffen-SS.⁴

S povečanjem obsega pripadnikov in zadolžitev SS (skupaj z upravljanjem koncentracijskih taborišč) se je morala preoblikovati tudi esesovska saniteta. Januarja 1935 je bil esesovski sanitetni urad premeščen iz Münchna v Berlin. Avgusta tega leta so

1 Za več o SA gl. Canon Fischer, *Stormtroopers: A Social, Economic, and Ideological Analysis, 1929–35* (London, Boston, Sydney: Allen & Unwin, 1983). Jill Halcomb, *The SA. A Historical Perspective* (Overland Park: Crown/Agincourt Publishers, 1985). Nicholas H. Hatch, *The Brown Battalions. Hitler's SA in words and pictures* (Paducah: Turner, 2000). Za več o SS gl. Heinz Höhne, *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS* (London, New York: Penguin Books, 2000). Robert Lewis Koehl, *The SS: A History 1919–1945* (Stroud: The History Press, 2012). Adrian Weale, *The SS: A New History* (London: Little Brown, 2010).

2 Judith Hahn, Grawitz, Genzken, Gebhardt, *Drei Karrieren im Sanitätsdienst der SS* (Münster: Klemm & Oelschläger, 2007), 71–76.

3 Za več o Röhmovem puču in noči dolgih nožev gl. Heinrich Bennecke, *Die Reichswehr und der 'Röhm-Putsch'* (München: Olzog, 1964). Charles Bloch, *Die SA und die Krise des NS-Regimes 1934* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970). Paul Maracin, *The Night of the Long Knives: 48 Hours that Changed the History of the World* (New York: The Lyons Press, 2004).

4 Hahn, Grawitz, Genzken, Gebhardt, 76–81. Za več o Waffen-SS gl. George H. Stein, *Geschichte der Waffen-SS* (Düsseldorf: Droste Verlag, 2000).

bila nato sprejeta še pravila glede organizacije t. i. »esesovskega sanitetnega korpusa« (*SS-Sanitäts-Korps*), ki je zajemal vse sanitetne enote ter ustanove v sklopu SS. Junija 1936 je bil državni vodja SS Heinrich Himmler (1900–1945)⁵ imenovan za poveljnika nemške policije, kar je privedlo do začetka združevanja sanitetnih služb SS in policije. Za potrebe koncentracijskih taborišč in SS-VT so nato ustanovili še samostojna sanitetna bataljona ter tudi osrednje sanitetno skladišče (*SS-Hauptsanitätsslager*). V začetku leta 1937 so ustanovili tudi prvi dve vojni bolnišnici (*SS-Lazarett*): v Berlinu (*Lichterfelde*) in Münchnu (*Dachau*) pa tudi prvi lazaretni oddelek (*SS-Lazarettabteilung*). Leta 1938 so ustanovili še prvo esesovsko sanitetno šolo in zdravstveno akademijo v Gradcu (*SS-Ärztlichen-Akademie*).⁶

15. avgusta 1940 so v sklopu SS ustanovili esesovski vodstveni glavni urad (*SS-Führungshauptamt*; SS-FHA), ki je prevzel poveljstvo nad vojaškim vodstvom Waffen-SS (izven bojnega udejstvovanja, ki je ostalo pod okriljem vrhovnega poveljstva nemške kopenske vojske) ter bil zadolžen za pred- in povojaško urjenje ter izobrazbo splošne SS.⁷ Za potrebe zdravstvene oskrbe pripadnikov Waffen-SS je bila v sklopu SS-FHA ustanovljena »Skupina uradov D: saniteta Waffen-SS« (*Amtsgruppe D: Sanitätswesen der Waffen-SS*), ki je nadzorovala sanitetno osebje, esesovske vojne bolnišnice, esesovske okrevalne domove (*SS-Genesungsheime*) in druge vojaško-zdravstvene ustanove ter sanitetne enote v sklopu enot Waffen-SS.⁸

Organizacija sanitetne službe

Na splošno je organizacija sanitetne oskrbe v Waffen-SS temeljila na vzoru nemške kopenske vojske (*Heer*). Armade, korpusi in divizije Waffen-SS so imeli v svoji sestavi sanitetne bataljone (*SS-Sanitäts-Abteilung*), ki so vzdrževali esesovske poljske bolnišnice (*SS-Feldlazaretten*) in tudi bolnišnične transportne vode (*Kraken-Kraftwagen-Zug*).⁹

Na ravni čete je bila zagotovljena osnovna sanitetna in higienska služba; v vsaki četi je bil sanitetni podčastnik, ki je imel na voljo usposobljene (pomožne) sanitejce – nosilce ranjencev (*(Hilfs)Krankenträger*). Sanitejec je bil odgovoren za prvo medicinsko oskrbo, medtem ko so pomožni sanitejci prenesli ranjence na zbirno postajo (*Durchgangsstation*), ki je delovala na ravni bataljona. Tu je zdravnik poskrbel predvsem za stabilizacijo pacienta: pregledal obvezo in poskrbel za transport, nadzor šoka, odmeril zdravila proti bolečini in infekciji, začel nadomeščati izgubljeno kri ipd.

5 Za več o Himmlerju gl. Peter Longerich, *Heinrich Himmler: A Life* (Oxford: University Press, 2011).

6 Hahn, Grawitz, Genzken, Gebhardt, 85–107.

7 Kurt Mehner, *Die Waffen-SS und Polizei 1939–1945: Führung und Truppen* (Norderstedt: Militar-Verlag Klaus D. Patzwall, 1995), 14. Stein, *Geschichte der Waffen-SS*, 95.

8 U. S. War Department, *Handbook on German Military Forces: With an Introduction by Stephen E. Ambrose* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1990), 200.

9 George Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im zweiten Weltkrieg 1939–1945: Erster Band: Die Waffengattungen – Gesamtübersicht* (Osnabrück: Biblio Verlag, 1977), 275.

Tretji nivo je predstavljalo t. i. glavno obvezovališče (*Hauptverbandsplatz*) na ravni polka, kjer so zdravniki že izvajali nujne kirurške postopke (traheotomija, zašitje ran, nujne amputacije itd.). Na ravni brigade ali divizije so delovale t. i. poljske bolnišnice (*Feldlazarett*), kjer so začeli s kirurškim zdravljenjem. V sklopu divizije je tako bila najmanj ena sanitetna četa, posamezni vodi čete pa so bili razporejeni med zbirne postaje, glavna obvezovališča in poljsko bolnišnico.

Kadar je pacient potreboval še dodatno zdravljenje, je bil poslan na najvišjo sanitetno raven, v t. i. vojno bolnišnico (*Kriegslazarett*). Slednje so delovale na ravni korpusa ali višje, imele so naziv korpusne bolnišnice (*Korpslazarett*) ali pa so bile stalno nameščene v določenih krajih (*Standortlazarett*) in so se nahajale globoko v zaledju, kjer so dokončali zdravljenje. Če je pacient potreboval specialistično zdravljenje (npr. pri poškodbah oces, sluhovoda ipd.), so lahko bili poslani na specialistične klinike, ki so ponavadi bile civilne specialistične klinike, vpeljane v vojaški sanitetni sistem kot rezervne bolnišnice (*Reservelazarett*).¹⁰

Esesovska saniteta v Ljubljani

Po nemški invaziji na Jugoslavijo in okupaciji severne Slovenije je bila prisotnost enot Waffen-SS na slovenskem ozemlju minimalna, s tem pa tudi potreba po posebni sanitetni oskrbi. Ranjeni in oboleli pripadniki so se zdravili v splošnih bolnišnicah. Šele po kapitulaciji Italije septembra 1943 in posledičnem prihodu večjega števila enot Waffen-SS ter drugih nemških oboroženih sil in policije je nastala potreba po izboljšanju zdravstvene oskrbe (para)vojaških sil na tem območju. Ljubljana, kot (nova) lokacija vojaške bolnišnice, je bila gotovo izbrana tudi zaradi dobrih železniških povezav v regiji in zaradi oddaljenosti od bojišč.

Prvi dokumenti o esesovski vojaški bolnišnici v Ljubljani segajo v sredino novembra 1943, ko je bilo mestno poglavarstvo v Ljubljani obveščeno, da bo nemška vojaška uprava »zasedla Licej in Mladiko ter napravila tamkaj vojni lazaret«. V teh dveh zgradbah, ki sta bili pred vojno namenjeni šoli ali internatu, je že v času italijanske okupacije Ljubljane bila njihova vojaška bolnišnica (kot tudi avstro-ogrška vojna bolnišnica že v času prve svetovne vojne). Ob kapitulaciji so Italijani poškodovali notranjo opremo, zato je mestno poglavarstvo ukazalo popravilo električne napeljave in zamenjavo razbitih ali manjkajočih okenskih stekel.¹¹

10 Karl Philipp Behrendt, *Die Kriegschirurgie von 1939–1945 aus der Sicht der Deratenden Chirurgen des deutschen Heeres im Zweiten Weltkrieg: Inaugural-Dissertation* (Freiburg im Breisgau: Albert-Ludwigs-Universität, 2003), 37, 38. James Lucas, *German Army Handbook 1939–1945* (Phoenix Mill: Sutton Publishing Limited, 2002), 144.

11 Miha Šimac, »Vojaška zdravstvena in duhovna oskrba v Ljubljani 1914–1918,« v: Miha Šimac in Katarina Keber, *'Patriae ac humanitati': Zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte* (Ljubljana: Založba ZRC, 2011), 96. SI_ZAL_LJU/0489, »Licej in Mladika – popravilo šip in električne napeljave,« z dne 16. novembra 1943. O usodi ljubljanskih šol med vojno gl. Mojca Šorn, »V ljubljanskih šolah od aprila 1941 do osvoboditve,« v: *Podobe modernizacije: Poglavlja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 297–317.

Konec novembra so poročali, da je v Ljubljano že prišla »vojaška bolnica, ki pa se trenutno še ni vselila, ker se izvršujejo v obeh poslopih popravila«. Toda nekaj dni kasneje se je esesovski lazaret že vselil v obe zgradbi, pri čemer so za svoje namene zaplenili tudi tam nahajajoče se pohištvo. Bližnjo Ebenspangerjevo vilo so zasegli kot bivališče esesovskih zdravnikov. Ob izdaji potrdila bolnišnice je razviden tudi pečat enote, ki se glasi »Sanitätsweßen der Waffen-SS/SS-Lazarett Dnjepropetrowsk«. ¹²

Iz tega je razvidno, da esesovski lazaret ni bil ustanovljen na novo, ampak je bil sem premeščen že delujoči lazaret. Esesovska vojaška bolnišnica, sprva poimenovana kot *SS-Standortlazarett Dnjepropetrowsk*, je bila ustanovljena 1. marca 1942, imela pa je kapaciteto tisoč postelj. ¹³ V tem (danes ukrajinskem) mestu, ki je bilo maja 2016 preimenovano v Dnipro, se je bolnišnica nahajala vse do začetka septembra 1943, ko je sovjetska Rdeča armada sprožila t. i. bitko za reko Dneper. Vojaška bolnišnica je bila evakuirana iz mesta, še preden so ga 25. oktobra 1943 osvobodile sovjetske sile. ¹⁴

Decembra 1943 je vodenje lazareta prevzel dr. Hermann Albert Schlüter (1903–?). Po študiju medicine v Freiburgu, Kielu, na Dunaju, v Berlinu in Münstru je leta 1938 dosegel habilitacijo na Univerzi v Heidelbergu. Na tej univerzi je bil zaposlen vse od leta 1930, sprva na oddelku za žilne bolezni medicinske klinike. Leta 1931 je vstopil v NSDAP, leta 1932 pa v SS, kjer je dosegel čin *SS-Sturmbannführerja*. Po izbruhu druge svetovne vojne je postal član esesovske sanitetne službe. ¹⁵

Ker je esesovska vojaška bolnišnica v Ljubljani bila edina specializirana nemška vojaška bolnišnica na celotnem slovenskem ozemlju, so, poleg liceja in Mladike, zasedli celo nekdanjo jugoslovansko vojno bolnišnico v Mostah in večji del bolnišnice za duševne bolezni na Studencu, kjer so ostali le najtežji bolniki. ¹⁶

Maja 1944 so partizanski obveščevalci zabeležili, da je v stavbi današnje poljanske gimnazije (predvojne I. državne ženske gimnazije) »sanitetna postojanka SS brez orožja«, ki so jo oskrbeli s petimi tovornjaki sanitetnega materiala. V začetku maja je

12 Bogo Zupančič, »Pokalo je in kresala so se mnenja,« v: *Usode ljubljanskih stavb in ljudi: 1–24* (Ljubljana: KUD Polis, 2005), 114. SI_ZAL_LJU/0489, »Zasedba šol. poslopj po vojakih-pristojbina za elektriko in vodarino,« z dne 23. novembra 1943. SI_ZAL_LJU/0489, obvestilo o zaseženem pohištvu, z dne 29. novembra 1943.

13 Stephanie Kaiser, »Ludwig Stumpfegger – Eine Karriere im Nationalsozialismus,« v: *Die Ärzte der Nazi-Führer. Karrieren und Netzwerke*, ur. Mathias Schmidt, Dominik Groß in Jens Westemeier (Berlin: Lit Verlag Dr. W. Hopf, 2018), 88.

14 Will Fey, *Armor battles of the Waffen-SS, 1943–45* (Mechanicsburg: Stackpole Books, 2003), 2–10.

15 Wolfgang U. Eckart, »Die Dozentenführer Stein, Schlüter und Schmidhuber,« v: Wolfgang U. Eckart, Volker Sellin in Eike Wolgast, ur. *Die Universität Heidelberg im Nationalsozialismus* (Heidelberg: Springer Medizin Verlag, 2006), 39. Christian Lucae, *Homöopathie an deutschsprachigen Universitäten. Die Bestrebungen zu ihrer Institutionalisierung von 1812 bis 1945. Quellen und Studien zur Homöopathieggeschichte, Band 4* (Heidelberg: Haug, 1998), 214.

16 Črt Kanoni, *Od blaznice do klinike: 1881–2011: 130 let slovenske psihiatrije* (Ljubljana: samozaložba, 2011), 20. Črt Kanoni, *Moj oče, psihiater Kanoni* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012), 212, 213. Leopold Rijavec, *Ljubljanske bolnišnice: Prispevek k njihovi zgodovini* (Ljubljana: Uprava klinične bolnišnice, 1960), 49. Pri tem je zanimivo, da je bilo slovensko bolnišnično osebje na Studencu večinoma včlanjeno v OF, kar je pomenilo, da so bolnišnično lahko izkoriščali za zdravljenje ranjenih in bolnih partizanov ter prehajanje ilegalcev čez bloke na ljubljanskem obroču; vse pod krinko psihiatričnih bolnikov. Prav tako so v bolnišnici skrivali sanitetni in drugi uporabni material (skupaj z eksplozivom), ki so ga nato pošiljali partizanom. – SI AS 1877, t. e. 40, Prestopki, ki jih je zagrešil dr. Gerlovič Franc (...). SI AS 1877, t. e. 40, poročilo Luke Milharčiča, z dne 12. novembra 1943. Jože Darovec, Lev Milčinski in Ladi Škerbinek, »Psihiatrični zavod in njegovi pacienti med vojno: Primer 'Poljanskega nasipa',« *Traditiones* (1991): 188.

nemška inšpekcija obiskala prostore šole v Šentvidu nad Ljubljano, kjer so zdravili več vojakov z meningitisom, zaradi česar so partizanski obveščevalci skleпали, da bodo tudi v Šentvidu »Nemci ustanovili bolnico«. Da bi se to dejansko zgodilo, iz do zdaj odkritih virov ni razvidno.¹⁷

Širjenje po Sloveniji

V začetku julija t. l. so partizani ugotovili, da so v vili »Mon Plaisir« na Bledu vzpostavili esesovski okrevalni dom (*SS-Erholungsheim*), namenjen pripadnikom (Waffen-)SS in policije. Dom je bil dislocirana enota ljubljanskega lazareta, prva izven Ljubljane, v vili pa so lahko sprejeli okoli 60 rekonvalescentov.¹⁸

Z razvojem vojne in vse večjimi potrebami po zdravstveni oskrbi so v Ljubljani začeli uporabljati še druge objekte: del uršulinske šole na Šubičevi (za administracijo), neidentificirani stavbi na Erjavčevi in Tyrševi cesti ter zgradbo današnje bežigrajske gimnazije (predvojne III. državne realne gimnazije). Sodelavci narodnoosvobodilnega gibanja so zabeležili prisotnost delov bolnišnice tudi na Knafljevi ulici 13 (današnji Dvoržakovi), kjer so bile »pisarne višjih upravnikov in zdravnikov«.¹⁹

25. oktobra 1944 je 1. četa Jeseniško-bohinjskega odreda pospremila dva minerja, da sta uničila hotel Erika v Kranjski Gori, saj je partizanska obveščevalna služba pridobila informacije, da so v hotelu nameravali ustanoviti »bolnišnico za ranjene esesovce«. Minerja nista hotela uničiti celega hotela, zato sta minirala le centralno kurjavo in eno steno, s čimer je bil hotel neuporaben.²⁰

Okrepitev prisotnosti na Bledu

15. novembra 1944 je iz poljskega Holma (nemško *Cholm*) na Bled prišel bivši esesovski lazaret in se nastanil v Grand hotelu Toplice. Holmski lazaret je bil ustanovljen kot mobilna vojaška bolnišnica esesovske nizozemske prostovoljne legije

17 SI AS 1848, t. e. 33, poročilo Roka za Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje, z dne 10. maja 1944. SI AS 1931, t. e. 603, situacijsko poročilo št. 17 OC štaba 9. korpusa, z dne 23. maja 1944. Arhiv Slovenskega šolskega muzeja (v nadaljevanju ASSM), fond Osnovne šole, šk. L: Ljubljana (Bežigrad, Center, Moste – Polje), mapa OŠ Franc Rozman - Stane, Ljubljana Šentvid, Prušnikova 85, »Podatki o dogodkih na šolah za časa domovinske vojne za Slovenski šolski muzej,« z dne 26. avgusta 1946.

18 SI AS 1848, t. e. 26, situacijsko poročilo št. 174 OC Ljubnik, z dne 5. julija 1944. Olga Janša - Zorn, »Zgodovina blejskega turizma od začetkov do leta 1941,« *Kronika*, 32 (1984): 189.

19 SI AS 1848, t. e. 26, Seznam: Nastavitve vojaških osebnih in magacinskih objektov v Ljubljani, z dne 31. oktobra 1944. SI AS 1851, t. e. 79, pregled nemško-zasedenih zgradb v Ljubljani, nedatirano. Silvo Kranjec, »Pol stoletja III. ljubljanske gimnazije,« *Kronika* 7 (1959): 113. France Škerl, *Ljubljanske srednje šole v letih 1941–1945: Prispevki k zgodovini Ljubljane v letih fašistične in nacistične okupacije* (Ljubljana: Borec, 1964), 171, 172, 229. Tyrševa cesta je bila leta 1952 preimenovana v Titovo cesto, nato pa leta 1991 v Dunajsko in Slovensko cesto. – Vlado Valenčič, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen* (Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Partizanska knjiga, 1989), 225.

20 Mile Pavlin, *Jeseniško-bohinjski odred* (Ljubljana: Odbor Jeseniško-bohinjskega odreda in Partizanska knjiga, 1970), 95.

(*SS-Feldlazarett, SS-Freiwilligen Legion »Niederland«*), zato so bile v lazaretu tudi nizozemske in druge nordijske medicinske sestre. Med oktobrom 1943 in julijem 1944 je lazaret bil na Poljskem, nato pa so ga zaradi prodora sovjetskih sil umaknili v Slovenijo. Po prihodu je bil vključen v sestavo ljubljanskega lazareta kot dislocirana enota, natančneje lazaretni oddelek (*SS-Lazarett-Abteilung*). Poleg zdravstvenega osebja (nemškega in nordijskega rodu) so na Bled prišli tudi sovjetski pomočniki. Ob prihodu so prevzeli hotelsko osebje in zaposlili še dodatne strežnike, pomožne bolničarje in drugo osebje slovenskega, italijanskega in avstrijskega rodu.²¹

V ljubljanskih izpostavah lazareta so, poleg nemških zdravnikov in bolniških sester, prav tako delovale nekatere tujerodne sestre (npr. srbske leta 1945) pa tudi slovenski domobranci (vzdrževalci, pomožni bolničarji). Vse skupaj je v vseh izpostavah ljubljanskega lazareta delovalo med 400 in 550 pripadnikov zdravstvenega in pomožnega osebja.²²

Vključenost medicinskih in bolniških sester iz vrst Rdečega križa je bila tudi posledica dejstva, da je bil državni zdravnik SS in policije Ernst-Robert Grawitz (1899–1945), s činom *SS-Obergruppenführer und General der Waffen-SS*, hkrati tudi predsednik Nemškega rdečega križa (*Deutsches Rotes Kreuz; DRK*).²³

Zdravljenje vseh nemških sil

Konec leta 1944 je esesovska vojna bolnišnica v Ljubljani imela naslednje organizacijske dele:

- glavni oddelek v Liceju in Mladiki (administracija, očesna ordinacija, internistični oddelek, rentgenski oddelek, lekarna);
- 1. dislocirani oddelek (*Teillazarett*) v Mostah (kirurški oddelek),
- 2. dislocirani oddelek na Studencu (infekcijski in ženski oddelek),
- 3. dislocirani oddelek v Bežigradu (otorinolaringološki oddelek in oddelek za lažje bolnike),
- 4. dislocirani oddelek na Bledu z okrevališčem.²⁴

21 SIAS 1605, t. e. 84, popisi delavcev v SS-lazaretu v Grand Hotelu, nedatirano. SIAS 1848, t. e. 28, zapisnik zaslišanja Anatolija Worka, z dne 6. marca 1945. SI AS 1848, t. e. 28, zapisnik zaslišanja Petra Kačerge, z dne 6. marca 1945. SI AS 1851, t. e. 100, štirinajstnevno poročilo OT Triglav 3, z dne 20. januarja 1945. Božo Benedik, »Nemški okupatorji v blejskih hotelih in vilah«, *Kronika*, 36 (1988): 97. Edwin Meinsma, »The history of SS-Freiwilligen-Panzer-Grenadier-Brigade/Division 'Nederland',« *Nederlaners in de Waffen-SS*, 2003, pridobljeno 28. decembra 2016, <http://www.waffen-ss.nl/nedgesch-e.php>.

22 SIAS 1877, t. e. 3, obvestilo o dodelitvi dveh domobrancev za oskrbo konj v Mostah, z dne 26. oktobra 1944. SI AS 1877, t. e. 3, Beförderungsvorschlag bei dem slovenischen Landeschützen Demšar, z dne 10. januarja 1945. SI AS 1931, t. e. 603, zapisnik zaslišanja Milana Arambašiča, z dne 15. januarja 1945. Roland Pfeiffer, *SS-Lazarett Laibach* (tipkopis, 2013), 4.

23 Hahn, Grawitz, Genzken, Gebhardt, 121f. Za več o povezavi med SS in DRK gl. Markus Wicke, *SS und DRK. Das Präsidium des Deutschen Roten Kreuzes im nationalsozialistischen Herrschaftssystem 1937–1945* (Potsdam: Books on Demand, 2002).

24 Blaž Ivanc, »Vojna bolnišnica,« v: *Brez milosti: Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem* (Ljubljana: Nova revija, 2000), 24, 25. Pfeiffer, *SS-Lazarett*, 4, 5.

V lazaretu kot osrednji vojaško-zdravstveni ustanovi v Sloveniji so zdravili vse pripadnike nemških oboroženih sil in njihovih zaveznikov, ki so bili na slovenskih tleh; predvsem so v lazaret pošiljali huje ranjene, ki so potrebovali specialistično (kirurško) zdravljenje. Tako so poleg Nemcev in Slovencev tu zdravili še srbske, hrvaške, ukrajinske, italijanske, grške in druge vojake. Pripadniki Slovenskega narodnega varnostnega zbora (SNVZ), ki so bili poslani na zdravljenje v Ljubljano, so bili v času zdravljenja in okrevanja formalno sprejeti v Slovensko domobranstvo, kjer so bili »na hrani in dekadi«.²⁵

Med pacienti lazareta se je znašel tudi najvišji esesovski poveljnik, pod katerega je operativno spadal tudi ljubljanski lazaret, *SS-Obergruppenführer und General der Waffen-SS und der Polizei* Erwin Rösener (1902–1946). Slednji je zbolel za paratifusom in je bil pacient avgusta in septembra 1944. Pozneje je bil za en mesec poslan v nemški Bad Homburg von der Höhe, kjer je v esesovskem okrevalnem domu septembra in oktobra t. l. preboleval splošno (psihično) izčrpanost.²⁶

25. decembra t. l. so zavezniška letala v Ljubljani napadla »bolnico – umobolnico, ker se je nahajal[a] v njej vojaška bolnica«. Partizani ob tem napadu niso poročali o nobeni škodi ali žrtvah.²⁷

Konec januarja 1945 so na blejski dislocirani enoti v hotelu Toplice delovali trije esesovski zdravniki, ki jim je pomagalo šest bolničark. Slaba desetina zdravstvenega osebja je tako skrbela za okoli 200 lažjih bolnikov. Sredi marca t. l. so razpustili policijski lazaret, ki je deloval v hotelih Toplice in Splendid (prav tako na Bledu), ter ga delno priključili blejski enoti esesovskega lazareta.²⁸

Zadnji dnevi lazareta

Aprila 1945 so začeli evakuacijo (nemških) bolnikov in ranjencev (pa tudi pomembnejše medicinske opreme) iz Ljubljane in Bleda v celovško esesovsko bolnišnico. Hkrati so zaradi prostorske stiske začeli vojne bolnike in ranjence premeščati še v ljubljansko splošno bolnišnico, v domobransko ambulanto v Vegovi ulici ter na

25 SI AS 1878, t. e. 7, dopis poveljnika Skupine varnostnih straž Postojna poveljstvu SD v Ljubljani, z dne 18. julija 1944. Ivanc, »Vojna bolnišnica,« 23. Za več o SNVZ gl. Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem, 1943–1945* (Ljubljana: Borec, 1982). Za več o Slovenskem domobranstvu gl. Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003).

26 Andreas Schulz in Dieter Zinke, *Die Generale der Waffen-SS und der Polizei. Die militärischen Werdegänge der Generale, sowie der Ärzte, Veterinäre, Intendanten, Richter und Ministerialbeamten im Generalsrang. Band 4* (Bissendorf: Biblio Verlag, 2009), 313. »Bad Homburg v. d. Höhe, Ritters Parkhotel, Genesungsheim der Waffen-SS, SS-Lazarett-Abteilung,« *Topographie des Nationalsozialismus in Hessen*, pridobljeno 3. junija 2018, <https://www.lagis-hessen.de/de/subjects/idrec/sn/nstopo/id/1689>.

27 SI AS 1851, t. e. 74, obveščevalni zapiski za Ljubljano, z dne 5. januarja 1945.

28 SI AS 1846, Brigade tridesete divizije, 1943–1945, t. e. 4, situacijsko poročilo št. 44 OC štaba 2. brigade Narodne obrambe, z dne 31. januarja 1945. SI AS 1851, t. e. 96, situacijsko poročilo št. I/466 OC 31. divizije, z dne 25. januarja 1945. SI AS 1851, t. e. 103, »informacijsko poročilo štev. 26« OC Komande gorenjskega vojnega področja, z dne 12. marca 1945.

Ljubljanski grad, kjer je bilo domobransko okrevališče. 10. aprila so na Bled pripeljali »iz neznane smeri 265 ranjencev«, medtem ko so 28. aprila v Ljubljano pripeljali nemške ranjence iz Zagreba. V zadnjih dneh aprila so tako na Bled pripeljali okoli 1.200 ranjencev, kar je presehalo blejske kapacitete. Zaradi tega so morali ranjence nastaniti tudi v Radovljici in okolici (454), v Kranju (okoli 500) ter v Škofji Loki (okoli 700).²⁹ 24. aprila 1945 sta čez Ljubelj šla dva transporta, prvi s 45 in drugi s 25 tovornimi vozili, ki so prevažali ranjence z Bleda.³⁰

30. aprila t. l. so se ljubljanski deli vojne bolnišnice nahajali v Liceju in Mladiki, vili Vettach (na Cesti na Rožnik, kjer je bila administracija), v bežigraski gimnaziji, mestnem zavetišču v Trnovem ter v Mostah in na Studencu.³¹

V zadnjih dneh vojne so iz ljubljanskega lazareta (ter bližnjega domobranskega Invalidskega doma) evakuirali ranjence, bolnike in vojne invalide (pa seveda zdravniško osebje in civiliste) tudi s pomočjo več sanitetnih vlakov, ki so Ljubljano zapustili 5., 6., 7. in 8. maja. Toda niti enemu od teh vlakov ni uspelo čez Kranj in Jesenice doseči Avstrije, saj so jih že prej zajeli partizani. Večino so vrnili nazaj v Moste, od koder so bili poslani v šentvidske Škofove zavode, kjer je bilo vzpostavljeno glavno taborišče za vojne ujetnike. Pozneje so ti ranjenci in bolniki delili usodo drugih usmrčenih v Brezarjevem breznu nad Podutikom ali v Kočevskem rogu.³²

Več sreče je imelo okoli štirideset lahkih ranjencev, ki so se pridružili skupini okoli 30 pripadnikov esesovske podčastniške šole in oskrbovalni enoti 4. policijskega motoriziranega bataljona (*Polizei-Motorisierte-Abteilung 4*), ki so Ljubljano zapustili 9. maja. Že v Šentvidu so se prvič spopadli s partizani (in imeli enega ranjenega), a so izsilili prehod proti Kranju, kjer je sledil večji spopad (mrtve so pokopali na kranjskem pokopališču). Vseeno jim je uspelo nadaljevati pot čez ljubeljski prelaz, 11. maja 1945 pa so, tudi s pomočjo dela 7. SS-divizije »Prinz Eugen«, prišli v Celovec, kjer jih je razorožila britanska 6. oklepna divizija.³³

S tem se je tudi formalno končala zgodovina esesovske vojaške bolnišnice Ljubljana.

29 SI AS 1848, t. e. 23, poročilo angleški vojni misiji OC štaba 9. korpusa, z dne 15. aprila 1945. Bundesarchiv-Militärarchiv, N 756, Wolfgang Vopersal, SS-Hauptlazarett Laibach. Ivanc, »Vojna bolnišnica,« 25. Ivan Križnar, *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju: 1941–1945* (Škofja Loka: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003), 321.

30 SI AS 1848, t. e. 32, Informacijsko poročilo števil 84, OC štaba 9. korpusa, z dne 27. aprila 1945.

31 SI AS 1876, t. e. 3, »Objekti, v katerih so nastanjene Edinice nemške vojske in orožja SS,« s 1. maja 1945.

32 Ivanc, »Vojna bolnišnica,« 25–45. Lovro Šturm, »Življenjske usode nekaterih večjih skupin in posameznikov iz vrst bolnih, ranjenih in invalidnih povojnih ujetnikov,« v: *Brez milosti: Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem* (Ljubljana: Nova revija, 2000), 67–77.

33 Pfeiffer, SS-Lazarett, 7.

Sanitetno skladišče in laboratorij

Poleg dveh osrednjih ustanov Waffen-SS v Ljubljani, esesovske vojaške bolnišnice in esesovske podčastniške šole (obe sta bili nameščeni v javnih in zasebnih objektih po Ljubljani in na Bledu), so tu v času vojne delovale še nekatere manjše ustanove, organizacije ali enote Waffen-SS, skupaj z nekaterimi na področju sanitetne službe.³⁴

Junija 1944 so partizanski obveščevalci zabeležili prisotnost nove medicinske ustanove v Ljubljani – »laboratorij[a] za zdravila za celi Balkan«, ki ga »držijo v najstrožji tajnosti ter so za straže postavljeni najzanesl[j]ivejši SS-ovci«. Higijensko-bakteriološki laboratorij SS in policije (*Hygienisch-Bakteriologische Untersuchungsstelle SS- und Polizei*; tudi *Chemische Untersuchungsanstalt*) ni bil pristojen za izdelavo zdravil, temveč je bil namenjen preiskavi živil, zdravstvenim preiskavam (telesnih tekočin, bojnih ran itd.) idr.

Sprva je imel laboratorij sedež v Devinski ulici v ljubljanskem Trnovem. Uradno laboratorij ni bil del esesovskega lazareta, ampak je bil podrejen »Centralnemu sanitetnemu skladišču rajhovskega zdravnika SS in policije Ljubljana« (*Zentralsanitätslager Reichsarzt SS- und Polizei Laibach*). Ta pa s sanitetnim materialom ni oskrboval le slovenskega ozemlja, pač pa tudi drugo jugoslovansko ozemlje. 30. aprila 1945 sta se tako laboratorij in centralno sanitetno skladišče nahajala na poljanski gimnaziji.³⁵ Obe ustanovi formalno nista bili del Waffen-SS, ampak zdravstvenega sistema celotne SS, sta pa seveda oskrbovali tudi enote in ustanove Waffen-SS.

V ljubljanski vojaški bolnišnici je delovalo najmanj devet pripadnic SS-korpusa pomočnic (*SS-Helferinnenkorps*) pa tudi sedem civilnih uslužbenk, ki so bile zaposlene kot medicinsko-tehnična pomočnica (1), asistentka pri rentgenu (1), dietetičarka (2), stenopiska (2) in pomožna računovodkinja (1).³⁶

Zdravniško in častniško osebje

Do zdaj identificirani zdravniki in (sanitetni) častniki Waffen-SS, ki so delovali v ljubljanski esesovski vojaški bolnišnici, so:³⁷

- *SS-Hauptsturmführer* dr. Hermann Jung, rojen 8. februarja 1905 (Ludwigshafen), SS-številka 249.522. Lazaretu v Ljubljani je bil dodeljen novembra 1944;

34 O Ljubljani med drugo svetovno vojno gl. Tone Ferenc, »Nemški okupator v Ljubljani,« v: Vladimir Krivic, *Ljubljana v ilegali: IV: Do zloma okupatorjev* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970), 187–229. Mojca Šorn, *Življenje Ljubljancev med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007).

35 SI AS 1621, t. e. 22, dnevno povelje 2S/44 vodstvenega štaba za boj proti banditom v Ljubljani, z dne 8. julija 1944. SI AS 1851, t. e. 89, situacijsko poročilo OT I, z dne 2. junija 1944. SI AS 1851, t. e. 79, pregled nemško-zasedenih zgradb v Ljubljani, nedatirano. SI AS 1876, t. e. 3, »Objekti, v katerih so nastanjene Edinice nemške vojske in orožja SS,« z dne 1. maja 1945. SI AS 1753, t. e. 1, napotnica v laboratorij, z dne 2./3. maja 1945.

36 Archiv des Hamburger Instituts für Sozialforschung, izpis iz računalniške baze podatkov »SS-Frauen«, z dne 28. februarja 2014. Za več o SS-korpusu pomočnic gl. Jutta Mühlberg, *Das SS-Helferinnenkorps. Ausbildung, Einsatz und Entnazifizierung der weiblichen Angehörigen der Waffen-SS 1942–1949* (Hamburg: Hamburger Edition HIS, 2012).

37 John P. Moore, *Führerliste der Waffen-SS: CD-ROM* (Portland: J. P. Publishing, 2001).

- *SS-Sturmabführer* dr. Otto Küttner, rojen 2. februarja 1908 (London), SS-številka 185.021. Pred tem je bil Küttner od januarja 1936 pripadnik LSSAH,³⁸ nato pa je bil junija 1944 premeščen k 4. esesovski policijski diviziji. Ljubljanskemu lazaretu je bil dodeljen junija 1944;
- *SS-Hauptsturmführer* Josef Lehner, rojen 10. marca 1909, SS-številka 77.565. Junija 1943 je bil dodeljen SS-lazaretu Dnjepropetrovsk in z njim je nato prišel v Ljubljano;
- *SS-Obersturmführer* Hans Rauschenbach, rojen 28. septembra 1911 (Böllberg), SS-številka 221.225. Med aprilom in oktobrom 1944 je bil dodeljen ljubljanski esesovski vojaški bolnišnici;
- *SS-Sturmabführer* dr. Hermann Schlüter, rojen 25. novembra 1903 (München), SS-številka 145.562. Januarja 1941 je bil dodeljen esesovski naborni postaji Jugozahod (*SS-Erganzungsstelle Südwest*);
- *SS-Hauptsturmführer* dr. Eduard Sponer, rojen 6. avgusta 1910 (Breitenstein), SS-številka 37.498. Avgusta 1939 je bil imenovan za nadzornega zdravnika bolnišnice v dunajski judovski skupnosti. Julija 1941 je postal pripadnik LSSAH, nato pa je bil septembra 1944 premeščen v ljubljanski lazaret;³⁹
- *SS-Untersturmführer* Kristof Tudit, rojen 28. decembra 1900 (Pardan), je bil novembra 1944 premeščen v ljubljansko vojaško bolnišnico;
- *SS-Hauptsturmführer* dr. Viktor Wacha, rojen 23. julija 1916 (Brünn), je bil novembra 1944 dodeljen esesovskemu lazaretu v Ljubljani;
- *SS-Hauptsturmführer* dr. Cornelius Winkler-Prins, rojen 16. maja 1900 (Haag), je bil kot vojaški zdravnik novembra 1941 dodeljen nizozemski esesovski prostovoljski legiji. S preostalim osebjem je bil novembra 1944 dodeljen ljubljanskemu esesovskemu lazaretu.

Namesto sklepa

Pričujoči članek predstavlja poskus prvega pregleda delovanja te osrednje nemške vojaško-medicinske ustanove na slovenskih tleh med drugo svetovno vojno. Hkrati je esesovska vojaška bolnišnica del zgodovine vojaške medicine v Ljubljani, ki skoraj nepretrgoma poteka od prve svetovne vojne in do slovenske osamosvojitve, kljub temu da je v manjšem obsegu še vedno prisotna tudi v sodobni Slovenski vojski.

Pregled obstoječe literature jasno pokaže, da je zgodovina vojaške medicine (ali sanitete) v Ljubljani relativno neraziskana (razen partizanske sanitetne službe), še posebej v obdobju med obema svetovnima vojnama pa tudi v času druge Jugoslavije.

38 Za več o LSSAH gl. Rupert Butler, *SS-Leibstandarte: The History of the First SS Division, 1934–45* (Staplehurst: Spellmount, 2001). Thomas Fischer, *Soldiers of the Leibstandarte* (Winnipeg: J. J. Fedorowicz, 2008). Rudolf Lehmann, *Die Leibstandarte. Tomes I-V* (Coburg: Nation Europa Verlag, 1980).

39 Doron Rabinovici, *Eichmann's Jews. The Jewish Administration of Holocaust Vienna, 1938–1945* (Cambridge: Polity Press, 2011), 77.

Prav pomanjkanje arhivskega materiala, ki je bil uničen v maju 1945 ali še ni bil odkrit, onemogoča, da bi lahko opredelili količino obravnavanih pacientov v esesovski bolnišnici v primerjavi z drugimi bolnišnicami, še posebej s Splošno bolnišnico v Ljubljani. V slednji se je med vojno prav tako zdravilo večje število domobrancev.

Kljub temu pa je iz zbranih virov razvidno, da je esesovska bolnišnica v Ljubljani imela ključno vlogo pri zagotavljanju zdravstvene oskrbe vojaških ranjencev in bolnikov, primarno iz različnih nemških (polijskih in vojaških) enot, a tudi drugih tuje-rodnih formacij pod nemškim nadzorom. Hkrati je, skupaj z drugimi ljubljanskimi ustanovami – laboratorijem, skladiščem – na področju (vojaške) medicine, predstavljala edinstveno organizacijo na področju cele (nekdanje) Jugoslavije.

Esesovski lazaret je tako zagotavljal ne le bolnišnično oskrbo ranjencev in obolelih, ampak s pomočjo okrevalnega doma na Bledu tudi rehabilitacijo pred ponovno vključitvijo v vojaške ali policijske enote. Pomen esesovske bolnišnice med drugo svetovno vojno dokazuje tudi zanimanje partizanske obveščevalne službe, ki je pozorno spremljala njihovo delovanje, kar je razvidno iz števila ohranjenih poročil.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- AHIS, Archiv des Hamburger Instituts für Sozialforschung:
 - Izpis iz računalniške baze podatkov »SS-Frauen«, z dne 28. februarja 2014.
- ASŠM, Arhiv Slovenskega šolskega muzeja:
 - Fond Osnovne šole, šk. L: Ljubljana (Bežigrad, Center, Moste – Polje), mapa OŠ Franc Rozman-Stane, Ljubljana Šentvid, Prušnikova 85.
- BA-MA, Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg:
 - N 756, Wolfgang Vopersal, SS-Hauptlazarett Laibach.
- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1605.
 - SI AS 1621, t. e. 22.
 - SI AS 1753, t. e. 1.
 - SI AS 1846, t. e. 4.
 - SI AS 1848, t. e. 33.
 - SI AS 1851, t. e. 79.
 - SI AS 1876, t. e. 3.
 - SI AS 1877, t. e. 3, 40.
 - SI AS 1878, t. e. 7.
 - SI AS 1931, t. e. 603.
- SI_ZAL_LJU, Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI_ZAL_LJU/0489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura.

Internetni viri:

- »Bad Homburg v. d. Höhe, Ritters Parkhotel, Genesungsheim der Waffen-SS, SS-Lazarett-Abteilung.« *Topographie des Nationalsozialismus in Hessen*. Pridobljeno 3. junija 2018, <https://www.lagis-hessen.de/de/subjects/idrec/sn/nstopo/id/1689>.
- Edwin Meinsma, »The history of SS-Freiwilligen-Panzer-Grenadier-Brigade/Division 'Nederland'.« *Waffen-ss.nl*, 2003. Pridobljeno 28. decembra 2016. <http://www.waffen-ss.nl/nedgesch-e.php>.

Literatura:

- Behrendt, Karl Philipp. *Die Kriegschirurgie von 1939–1945 aus der Sicht der Deratenden Chirurgen des deutschen Heeres im Zweiten Weltkrieg: Inaugural-Dissertation*. Freiburg im Breisgau: Albert-Ludwigs-Universität, 2003.
- Benedik, Božo. »Nemški okupatorji v blejskih hotelih in vilah.« *Kronika*, 36 (1988): 96–100.
- Bennecke, Heinrich. *Die Reichswehr und der 'Röhm-Putsch'*. München: Olzog, 1964.
- Bloch, Charles. *Die SA und die Krise des NS-Regimes 1934*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970.
- Butler, Rupert. *SS-Leibstandarte: The History of the First SS Division, 1934–45*. Staplehurst: Spellmount, 2001.
- Darovec, Jože, Lev Milčinski in Ladi Škerbinek. »Psihiatrični zavod in njegovi pacienti med vojno: Primer 'Poljanskega nasipa'.« *Traditiones* (1991): 183–97.
- Eckart, Wolfgang U. »Die Dozentenführer Stein, Schlüter und Schmidhuber.« V: *Die Universität Heidelberg im Nationalsozialismus*, ur. Wolfgang U. Eckart, Volker Sellin in Eike Wolgast, 30–56. Heidelberg: Springer Medizin Verlag, 2006.
- Ferenc, Tone. »Nemški okupator v Ljubljani.« V: *Ljubljana v ilegali: IV: Do zloma okupatorjev*, ur. Vladimir Krivic, 187–229. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Fey, Will. *Armor battles of the Waffen-SS, 1943–45*. Mechanicsburg: Stackpole Books, 2003.
- Fischer, Canon. *Stormtroopers: A Social, Economic, and Ideological Analysis, 1929–35*. London, Boston, Sydney: Allen & Unwin, 1983.
- Fischer, Thomas. *Soldiers of the Leibstandarte*. Winnipeg: J. J. Fedorowicz, 2008.
- Hahn, Judith. *Grawitz, Genzken, Gebhardt. Drei Karrieren im Sanitätsdienst der SS*. Münster: Klemm & Oelschläger, 2007.
- Halcomb, Jill. *The SA. A Historical Perspective*. Overland Park: Crown/Agincourt Publishers, 1985.
- Hatch, Nicholas H. *The Brown Battalions. Hitler's SA in words and pictures*. Paducah: Turner, 2000.
- Höhne, Heinz. *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS*. London, New York: Penguin Books, 2000.
- Janša-Zorn, Olga. »Zgodovina blejskega turizma od začetkov do leta 1941.« *Kronika*, 32 (1984): 182–96.
- Kaiser, Stephanie. »Ludwig Stumpfegger – Eine Karriere im Nationalsozialismus.« V: *Die Ärzte der Nazi-Führer. Karrieren und Netzwerke*, ur. Mathias Schmidt, Dominik Groß in Jens Westemeier, 81–104. Berlin: Lit Verlag Dr. W. Hopf, 2018.
- Kanoni, Črt. *Moj oče, psihiater Kanoni*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012.
- Kanoni, Črt. *Od blaznice do klinike: 1881–2011: 130 let slovenske psihiatrije*. Ljubljana: samoizdaja, 2011.
- Koehl, Robert Lewis. *The SS: A History 1919–1945*. Stroud: The History Press, 2012.
- Kranjec, Silvo. »Pol stoletja III. ljubljanske gimnazije.« *Kronika*, 7 (1959): 107–16.
- Križnar, Ivan. *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju: 1941–1945*. Škofja Loka: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003.
- Lehmann, Rudolf. *Die Leibstandarte. Tomes I-V*. Coburg: Nation Europa Verlag, 1980.
- Longerich, Peter. *Heinrich Himmler: A Life*. Oxford: University Press, 2011.

- Lucae, Christian. *Homöopathie an deutschsprachigen Universitäten. Die Bestrebungen zu ihrer Institutionalisierung von 1812 bis 1945. Quellen und Studien zur Homöopathieggeschichte, Band 4.* Heidelberg: Haug, 1998.
- Lucas, James. *German Army Handbook 1939–1945.* Phoenix Mill: Sutton Publishing Limited, 2002.
- Maracin, Paul. *The Night of the Long Knives: 48 Hours that Changed the History of the World.* New York: The Lyons Press, 2004.
- Mehner, Kurt. *Die Waffen-SS und Polizei 1939–1945: Führung und Truppen.* Norderstedt: Militar-Verlag Klaus D. Patzwall, 1995.
- Mlakar, Boris. *Domobranstvo na Primorskem, 1943–1945.* Ljubljana: Borec, 1982.
- Mlakar, Boris. *Slovensko domobranstvo 1943–1945.* Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Moore, John P. *Führerliste der Waffen-SS: CD-ROM.* Portland: J. P. Publishing, 2001.
- Mühlberg, Jutta. *Das SS-Helferinnenkorps. Ausbildung, Einsatz und Entnazifizierung der weiblichen Angehörigen der Waffen-SS 1942–1949.* Hamburg: Hamburger Edition HIS, 2012.
- Pavlin, Mile. *Jeseniško-bohinjski odred.* Ljubljana: Odbor Jeseniško-bohinjskega odreda in Partizanska knjiga, 1970.
- Pfeiffer, Roland. *SS-Lazarett Laibach.* Tipkopis, 2013.
- Rabinovici, Doron. *Eichmann's Jews. The Jewish Administration of Holocaust Vienna, 1938–1945.* Cambridge: Polity Press, 2011.
- Rijavec, Leopold. *Ljubljanske bolnišnice: Prispevek k njihovi zgodovini.* Ljubljana: Uprava klinične bolnišnice, 1960.
- Schulz, Andreas in Dieter Zinke. *Die Generale der Waffen-SS und der Polizei. Die militärischen Werdegänge der Generale, sowie der Ärzte, Veterinäre, Intendanten, Richter und Ministerialbeamten im Generalsrang. Band 4.* Bissendorf: Biblio Verlag, 2009.
- Stein, George H. *Geschichte der Waffen-SS.* Düsseldorf: Droste Verlag, 2000.
- Šimac, Miha. »Vojaška zdravstvena in duhovna oskrba v Ljubljani 1914–1918.« V: Miha Šimac in Katarina Keber 'Patris ac humanitati': *Zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte*, 1–152. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Škerl, France. *Ljubljanske srednje šole v letih 1941–1945: Prispevki k zgodovini Ljubljane v letih fašistične in nacistične okupacije.* Ljubljana: Borec, 1964.
- Šorn, Mojca. »V ljubljanskih šolah od aprila 1941 do osvoboditve.« V: *Podobe modernizacije: Poglavlja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič, 297–317. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Šorn, Mojca. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Šturm, Lovro. »Življenjske usode nekaterih večjih skupin in posameznikov iz vrst bolnih, ranjenih in invalidnih povojnih ujetnikov.« V: *Brez milosti: Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem*, ur. Lovro Šturm, 67–77. Ljubljana, Nova revija, 2000.
- Tessin, George. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im zweiten Weltkrieg 1939–1945: Erster Band: Die Waffengattungen – Gesamtübersicht.* Osnabrück: Biblio Verlag, 1977.
- U. S. War Department, *Handbook on German Military Forces: With an Introduction by Stephen E. Ambrose.* Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1990.
- Valenčič, Vlado. *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen.* Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Partizanska knjiga, 1989.
- Weale, Adrian. *The SS: A New History.* London: Little Brown, 2010.
- Wicke, Markus. *SS und DRK. Das Präsidium des Deutschen Roten Kreuzes im nationalsozialistischen Herrschaftssystem 1937–1945.* Potsdam: Books on Demand, 2002.
- Zupančič, Bogo. »Pokalo je in kresala so se mnenja.« V: *Usode ljubljanskih stavb in ljudi: 1–24*, 114–17. Ljubljana: KUD Polis, 2005.

Klemen Kocjančič

**MEDICINE UNDER THE DEATH'S HEAD:
SS-LAZARETT LAIBACH 1943–1945**

SUMMARY

The article deals with SS military hospital in Ljubljana, which was between 1943 and 1945 only permanent German military hospital in Slovenian territory during the Second World War. Besides, that the hospital was located in several buildings in Ljubljana, it also had dislocated units in Bled for treatment and recuperation.

SS military doctors were treating German soldiers and also members of the anti-Communist units in German service, that were active in Slovenia. These units were not just of Slovenian origin, but in the last year of the war, they began to treat patients from collaborationist units, which were retreating to the north – Croat, Serbian, Russian, Greek, etc. In Ljubljana were, along with the military hospital, also a central laboratory and central military medical storage facility for the whole of Yugoslavia.

The article is based primarily on found wartime documents (mostly on partisan intelligence reports, some general German reports and some administrative documents from the SS hospital itself) and some post-war literature. So far, no records from the hospital were found, confirming speculations that the hospital archive was destroyed in May of 1945.

Medical staff (doctors and nurses) was of international origin, from Germans to different Scandinavian nationals, while the support staff was also composed of Slovenians, Italians, etc.

In spite of the lack of hospital documents, other sources reveal the importance of the SS hospital in Ljubljana during the Second World War to this area, not only of Slovenia. This is evident by the intensity of the partisan intelligence service, which was keeping a close observation on it. Hospital, including the separate medical laboratory and sanitare warehouse, represents a unique military medical institution not only in Slovenia, but in the whole of former Yugoslavia.